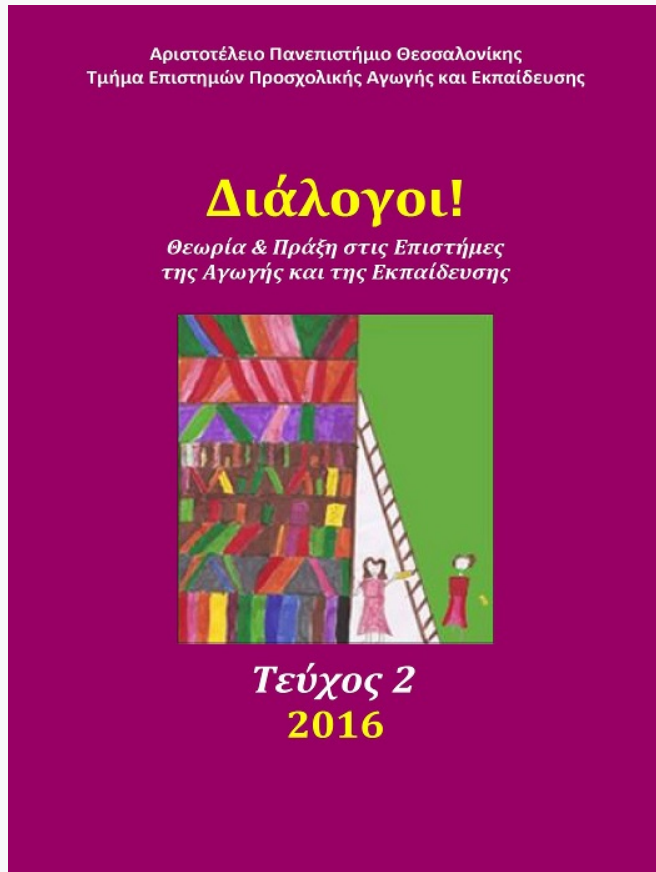

Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης

Τόμ. 2 (2016)

Το Πρόγραμμα TOCSIN: διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Domna Kakana, Fotini Garagouni-Areou, Sevasti Theodosiou, Polyxeni Manoli, Anastasia Mavidou, Christina Roussi-Vergou, Katifenia Chatzopoulou, Alexandra Androussou, Sofia Avgitidou, Vassilis Tsafos

doi: [10.12681/dial.10535](https://doi.org/10.12681/dial.10535)

Copyright © 2016, Domna Kakana, Fotini Garagouni-Areou, Sevasti Theodosiou, Polyxeni Manoli, Anastasia Mavidou, Christina Roussi-Vergou, Katifenia Chatzopoulou, Alexandra Androussou, Sofia Avgitidou, Vassilis Tsafos

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Kakana, D., Garagouni-Areou, F., Theodosiou, S., Manoli, P., Mavidou, A., Roussi-Vergou, C., Chatzopoulou, K., Androussou A., Avgitidou, S., & Tsafos, V. (2016). Το Πρόγραμμα TOCSIN: διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 2, 78–102. <https://doi.org/10.12681/dial.10535>

Το Πρόγραμμα TOCSIN¹: διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Δόμνα-Μίκα Κακανά^α, Φωτεινή Γκαραγκούνη-Αραίου^β, Σεβαστή Θεοδοσίου^β, Πολυξένη Μανώλη^ε, Αναστασία Μαβίδου^α, Χριστίνα Ρούση-Βέργου^β, Κατιφένια Χατζοπούλου^β, Αλεξάνδρα Ανδρούσου^γ, Σοφία Αυγητίδου^δ, Βασίλειος Τσάφος^γ

^αΑΠΘ, ^βΠανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ^γΕΚΠΑ, ^δΠανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, ^εΕλληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Σύμφωνα με τη Eurostat (2014) περισσότερο από το ένα τρίτο (1/3) του ελληνικού πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Η παρούσα έρευνα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο των δράσεων του προγράμματος TOCSIN (βλ. www.tocsin.uth.gr) με την υποστήριξη του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού του ΕΟΧ (ΓΓΕΤ – ΧΜ ΕΟΧ), με στόχο τη μελέτη των απόψεων και των αναπαραστάσεων των εκπαιδευτικών σχετικά με τις συνέπειες της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής κρίσης σε ευάλωτους πληθυσμούς της πρώιμης σχολικής και προσχολικής ηλικίας. Στην έρευνα συμμετείχαν 316 διευθυντές και προϊστάμενοι δημοτικών και νηπιαγωγείων, κυρίως από τους Νομούς Αττικής, Θεσσαλονίκης και Μαγνησίας, οι οποίοι συμπλήρωσαν ηλεκτρονικά ένα ερωτηματολόγιο ειδικά κατασκευασμένο για τους σκοπούς της έρευνας. Τα στοιχεία της έρευνας αφορούν συνολικά σε 20.155 μαθητές, 5.688 της προσχολικής εκπαίδευσης και 15.070 των τριών πρώτων τάξεων του δημοτικού. Η έρευνα έδειξε ότι αυτό που επλήγη περισσότερο είναι η συμμετοχή των παιδιών σε σχολικές δραστηριότητες, όπως οι εκδρομές και άλλες εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές δράσεις, ενώ οι περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς ανέφεραν προβλήματα στη σίτιση, ένδυση και υπόδηση των μαθητών. Η μείωση της γραφικής ύλης και των υλικών που απαιτούνται από τους μαθητές, τα προγράμματα συναισθηματικής υποστήριξης των μαθητών καθώς και η επικοινωνία-συνεργασία με άλλους φορείς, αποτελούν τις πιο συχνά επιλεγόμενες στρατηγικές από τα σχολεία για την υποστήριξη του μαθητικού πληθυσμού τους, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς.

¹ Το Ερευνητικό Έργο Υποστήριξη των Εκπαιδευτικών στην Αντιμετώπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων (Teacher support Confronting Social Inequalities – TOCSIN) έχει εγκριθεί από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), για χρηματοδότηση μέσω του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΧΜ-ΕΟΧ), στο πλαίσιο της σύμβασης με κωδικό έργου ΕΟΧ GR07 / 3708 {The research leading to these results has received funding from the [EEA] Mechanism 2009-2014 under Project Contract n° [3708]}.

Υπεύθυνη επικοινωνίας: [Δόμνα-Μίκα Κακανά](mailto:dkakana@nured.auth.gr), Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, e-mail: dkakana@nured.auth.gr

Λέξεις-κλειδιά: οικονομική κρίση, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, επιπτώσεις φτώχειας, ΧΜ -ΕΟΧ

Abstract

Introduction: The financial crisis in Greece has had a heavy impact on the socio-economic status of Greek society during the past seven years. Such changes are shrinking incomes, increased taxes and unemployment which lead systematically to increasing poverty. Particularly, Eurostat (2014) indicates that more than one third of Greek people is under the poverty line. Therefore Greece is categorized as the one of the European countries with the highest percentage of poverty, following Bulgaria and Romania. Unfortunately, poverty reflects on Greek families with children as the most tragic victims. Parental unemployment usually causes negative emotions to the family members, constraints on entertainment and joint family activities and fewer opportunities for learning activities. On the other hand, the teachers' role becomes especially important during periods of crisis when weaker social groups are affected. Teachers need to explore and diagnose the educational context and all the factors that relate to it, so as to look for solutions that will allow children to learn and develop.

Purpose of the study: The basic concept of the "Teacher support Confronting Social Inequalities" (TOCSIN) (conducted after received funding from the [EEA] Mechanism 2009-2014 under Project Contract n° 3708) (see www.tocsin.uth.gr) is to study the consequences of the escalating economic crisis upon vulnerable populations in early childhood education schools. TOCSIN aims to record and analyze existing issues and difficulties that children face during their early childhood schooling experience in the context of social and income inequalities in Greece, and their practices to confront them.

Method: Online questionnaires (specifically designed for the purpose of the study) were administered to 316 school principals and vice-principals of early childhood education schools mostly from the broader prefectures of Attika, Thessaloniki and Magnesia. Data were collected for 20.758 students enrolled in public schools, 5.688 preschoolers and 15.070 1st, 2nd and 3rd grade elementary students. The study complied with ethics and was conducted after written consensus from the Hellenic Ministry of Education was received.

Results: According to the results, 10% of the early childhood population is already affected by the crisis very seriously, lacking the basics for an uninterrupted school attendance. Unemployment has also affected one in five families. Overall, the most seriously affected by the economic crisis are students' participating in school activities such as school excursions, museum and theatre visits and in extra curriculum activities. More than half of the principals reported difficulties in students diet and dress. Cut-downs in the cost of stationary, communication with other welfare organizations and bodies (such as Church) were reported as the most frequent measures in coping with the effects of crisis.

Conclusions: The results indicate that the economic crisis has profoundly affected the schools' capacity to connect with children's lives. It's also difficult to think how modernization in education, as set within the European Union priorities could take place under those circumstances.

Keywords: economic crisis, early childhood education, poverty, FM – EEA

1. Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση αποτυπώνεται με πολλούς τρόπους στην κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της Ελλάδας τα τελευταία επτά χρόνια. Στις αλλαγές αυτές συγκαταλέγονται τα συρρικνωμένα εισοδήματα, οι αυξημένοι φόροι και η ανεργία που έχουν οδηγήσει σε συστηματική αύξηση της φτώχειας. Σύμφωνα με τη Eurostat (2014), περισσότερο από το ένα τρίτο (1/3) του ελληνικού πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα συγκαταλέγεται ανάμεσα στις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας, ακολουθώντας τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία.

Δυστυχώς η φτώχεια έχει άμεσες συνέπειες στις Ελληνικές οικογένειες, με τα παιδιά να αποτελούν τα πιο ανυπεράσπιστα θύματα. Η ανεργία των γονέων προκαλεί αρνητικά συναισθήματα στα μέλη της οικογένειας, σοβαρούς περιορισμούς στις ψυχαγωγικές και οικογενειακές δραστηριότητες και περιορίζει σοβαρά την πρόσβαση στη μάθηση. Δεν είναι τυχαίο ότι το επίπεδο ευχαρίστησης από τη ζωή τους έχει πέσει, όπως ανέδειξε πρόσφατη έρευνα σε παιδιά και εφήβους μαθητές (Kokkevi, Stavrou, Kapanou, & Fotiou, 2014). Επιπλέον, γνωρίζουν το φως της δημοσιότητας συχνές αναφορές για περιστατικά παιδιών που έχασαν τις αισθήσεις του στο σχολείο λόγω κακής σίτισης ή δεν έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το βασικό σχολικό εξοπλισμό. Ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των μαθητών που δεν έχουν κάλυψη των βασικών τους αναγκών, οδηγεί και στην αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων, με συνέπειες, όπως φαίνεται και από τις έρευνες, στη σχολική επίδοση (Gounias, Katsis, & Limakorouliou, 2012), στην πρόσβαση των μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Σιάνου-Κύργιου, 2006), καθώς και στα μαθησιακά αποτελέσματα, τα οποία φαίνεται να συνδέονται με την προέλευση των μαθητών από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ, 2012).

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών αποκτά ξεχωριστή βαρύτητα, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, όπου πλήττονται τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα (Apple, 2010). Οι εκπαιδευτικοί χρειάζεται να διερευνήσουν και να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά των συνθηκών που συνδέονται με το εκπαιδευτικό περιβάλλον, ώστε να βρουν λύσεις που θα επιτρέψουν στα παιδιά να μάθουν και να αναπτυχθούν. Ο ρόλος αυτός διευκολύνεται, εφόσον οι εκπαιδευτικοί τοποθετηθούν αναστοχαστικά σε σχέση με τον επαγγελματικό τους ρόλο και τις κοινωνικο-πολιτιστικές επιρροές που αυτός δέχεται (Zeichner & Liston, 1990). Ωστόσο, οι έρευνες μάς δείχνουν ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν δυσκολίες να διαχειριστούν τις κοινωνικές ανισότητες, δυσκολίες που μπορούν να υπερκεραστούν, αν εκπαιδευτούν στη χρήση εξειδικευμένων εργαλείων και μεθόδων (Ασκούνη, 2004· Bautier, 1992· Peyronie 2000).

Το σχολικό περιβάλλον αποτελεί έναν πολύτιμο χώρο για τον έγκαιρο εντοπισμό των ανισοτήτων και των αντιξοοτήτων, προκειμένου οι κατάλληλες παρεμβάσεις να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν στο πρώιμο κιόλας στάδιο, ώστε να διασφαλιστεί η κοινωνικο-συναισθηματική ευημερία και η εκπαιδευτική πρόοδος των παιδιών – ειδικά αυτών που ανήκουν στις ομάδες υψηλού κινδύνου. Ειδικότερα η προσχολική και η πρώτη σχολική ηλικία (4-8 χρονών) αποτελεί την πλέον κατάλληλη (και ερευνητικά αποδεδειγμένα) ηλικία για εφαρμογή προγραμμάτων έγκαιρης παρέμβασης και πρόληψης (Masten & Gewirtz, 2006· Nores & Barnett, 2010). Επιπλέον, η πρώιμη παρέμβαση, εκτός του ότι επιτελεί έναν πολύτιμο συμπληρωματικό ρόλο δίπλα σε αυτόν της οικογένειας, βοηθώντας τη μετάβαση του παιδιού από την οικογένεια στο σχολείο,

μπορεί να δημιουργήσει ευκαιρίες για μια θετική και δυναμική νοηματοδότηση κρίσιμων καταστάσεων και να αποτρέψει μελλοντικά προβλήματα όπως η σχολική εγκατάλειψη. Σε κάθε περίπτωση, η πρωτοσχολική και σχολική εκπαίδευση αποτελεί το ιδανικό πλαίσιο για να διαμορφωθεί ένα ζεστό και δημιουργικό περιβάλλον, όπου το παιδί θα μπορεί να βιώσει συναισθήματα αποδοχής, προστασίας, χωρίς την απειλή των κοινωνικών διακρίσεων και των ανισοτήτων. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο εκπαιδευτικός σχεδιάζει και υλοποιεί κατάλληλες παρεμβάσεις (Giotaki & Lenakakis, 2016).

Σε συνέπεια με τα παραπάνω, η βασική ιδέα πίσω από το TOCSIN (μτφρ. κώδων κινδύνου, κώδων, ακρωνύμιο από τον τίτλο “Teacher Support Confronting Social Inequalities” – Υποστήριξη των Εκπαιδευτικών στην Αντιμέτωπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων) είναι η μελέτη των συνεπειών της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής κρίσης σε ευάλωτους πληθυσμούς της προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας, που φοιτούν σε δημόσια νηπιαγωγεία και δημοτικά. Το TOCSIN αποσκοπεί στην καταγραφή και στην ανάλυση των υφιστάμενων δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων στην Ελλάδα και, κυρίως, στην αποτύπωση των πρακτικών στις οποίες προβαίνουν για να αντιμετωπίσουν αυτές τις δυσκολίες. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα έρευνα, που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος TOCSIN, φιλοδοξεί να προσφέρει μια περιγραφική αποτύπωση της τρέχουσας εκπαιδευτικής κατάστασης σε περιοχές όπου η οικονομική κρίση είναι ιδιαίτερα εμφανής, μέσα από ερωτηματολόγια σε εκπαιδευτικούς (διευθυντές και προϊσταμένους).

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Επιπτώσεις της κρίσης στα παιδιά

Όπως αναφέρει η Eurostat, ως φτώχεια ορίζεται η στέρηση που οφείλεται στην έλλειψη επαρκών πόρων για την ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών (Ντολιοπούλου, 2015). Οι επιδράσεις που μπορεί να έχει η οικονομική δυσχέρεια στη ζωή των παιδιών, έχουν μελετηθεί εκτενώς, με τις περισσότερες έρευνες να υποδεικνύουν ότι τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης στην εκπαίδευση των παιδιών είναι αρνητικά, ενώ κάποιες ομάδες παιδιών είναι ιδιαίτερος ευαίσθητες (π.χ. παιδιά από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, κορίτσια, παιδιά μικρότερης ηλικίας, παιδιά με αδέρφια) (Shafiq, 2010).

Μελέτες δείχνουν ότι η απόλυτη και παρατεταμένη φτώχεια έχει περισσότερο καταστροφικές επιρροές από την περιοδική, σε διάφορους τομείς, όπως στο δείκτη νοημοσύνης του ατόμου, στις επιδόσεις του στο σχολείο, στην κοινωνικο-συναισθηματική του λειτουργία κ.α. (Ντολιοπούλου, 2015). Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν πολλοί γονείς, τους προκαλούν δυσφορία και έντονο άγχος, τα οποία με τη σειρά τους διαταράσσουν τις σχέσεις του ζευγαριού και των μελών μιας οικογένειας και οδηγούν σε προβλήματα στη γενικότερη ανάπτυξη και προσαρμογή των παιδιών (Γαλανάκη, 2015β). Επιπλέον, η φτώχεια που βιώνεται κατά την προσχολική και πρωτο-σχολική ηλικία είναι περισσότερο καταστροφική, καθώς οι διαθέσιμοι πόροι διατίθενται για την εξασφάλιση της επιβίωσης, και εκ των πραγμάτων τοποθετούνται σε χαμηλότερη σειρά των προτεραιοτήτων η εξασφάλιση των πολύτιμων κοινωνικών, δημιουργικών, ψυχαγωγικών και πνευματικών δράσεων που προάγουν και αναπτύσσουν τις νοητικές ικανότητες των παιδιών (Ντολιοπούλου, 2015).

Οι Brooks-Gunn και Duncan (1997), αναφέρουν ότι, σε σειρά ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στις Η.Π.Α., έχουν διαπιστωθεί τα ακόλουθα:

- Τα παιδιά που ζουν σε συνθήκες φτώχειας έχουν υποβαθμισμένη περίθαλψη σε σχέση με τα παιδιά που δεν ζουν σε συνθήκες φτώχειας. Τα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζουν τα παιδιά που ζουν σε συνθήκες φτώχειας είναι πιθανό να συνδέονται με χαμηλό βάρος κατά τη γέννησή τους, δυσκολία στη σωματική ανάπτυξη λόγω υποσιτισμού ή κακής διατροφής, ή ακόμα και δηλητηρίαση από μόλυβδο, η οποία προκαλεί μια σειρά από προβλήματα στον ανθρώπινο οργανισμό.
- Τα παιδιά που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας έχουν αυξημένες πιθανότητες να εκδηλώσουν μαθησιακές δυσκολίες και αναπτυξιακή καθυστέρηση, ενώ όσο πιο μικρό είναι το παιδί που ζει σε συνθήκες φτώχειας, τόσο μεγαλύτερη είναι η επίδραση στις γνωστικές του δεξιότητες.
- Η φτώχεια, αυτή καθαυτή, επηρεάζει, αλλά σε μικρό βαθμό τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών, και κυρίως παιδιών που τη βίωσαν σε μικρή ηλικία.
- Τα παιδιά που ζουν σε συνθήκες φτώχειας εκδηλώνουν περισσότερα συναισθηματικά προβλήματα και προβλήματα συμπεριφοράς, σε σχέση με εκείνα που δεν ζουν σε παρόμοιες συνθήκες. Εντούτοις, η επίδραση της φτώχειας στις γνωστικές δεξιότητες των παιδιών, είναι μεγαλύτερη σε σχέση με την επίδραση στα συναισθήματα και τη συμπεριφορά.

Ο Shafiq (2010) αναφέρει ότι η οικονομική κρίση μπορεί να έχει και αρνητική και θετική επίδραση (σε μικρότερο βαθμό όμως) όσον αφορά στις επιπτώσεις. Βάσει οικονομικών μελετών, οι αρνητικές επιδράσεις που πιθανόν να υποστεί ένα παιδί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, σε ό,τι αφορά την εκπαίδευσή του, είναι οι ακόλουθες:

- Η μείωση των εισοδημάτων των ενηλίκων καθιστά δυσχερή τη δυνατότητα να ανταποκριθούν σε έξοδα όπως δίδακτρα, τροφεία, αγορά βιβλίων και άλλων υλικών, κατάλληλου ρουχισμού, φροντιστήρια. Αποτέλεσμα αυτού είναι τα παιδιά είτε να εγκαταλείπουν το σχολείο είτε να προετοιμάζονται ανεπαρκώς.
- Η μείωση των εισοδημάτων των ενηλίκων, τους οδηγεί στο να είναι πιο ανεκτικοί απέναντι στην παιδική εργασία. Παιδιά που πριν την οικονομική κρίση δεν εργάζονταν είναι πιθανό να το κάνουν κατά την κρίση ή παιδιά που εργάζονταν λίγες ώρες, να αυξήσουν τις ώρες εργασίας, με αποτέλεσμα να αποστραγγίζονται σωματικά και συναισθηματικά και να έχουν λίγες ώρες στη διάθεσή τους για μελέτη.
- Διαπιστώνεται αύξηση των ωρών εργασίας των γονέων, με αποτέλεσμα να μειώνεται ο χρόνος τον οποίο μπορούν οι ίδιοι να διαθέσουν για να βοηθήσουν το παιδί τους με τις εργασίες και το διάβασμα, αλλά και άλλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες.
- Διαπιστώνοντας ασθενείς εργασιακές προοπτικές λόγω υποβάθμισης της ποιότητας της εκπαίδευσης, οι γονείς αποσύρουν τα παιδιά από το σχολείο ή γίνονται λιγότερο υποστηρικτικοί σε σχέση με τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές του.

Παρόλα αυτά, στη θεωρία αναφέρονται και θετικά ενδεχόμενα, όπως για παράδειγμα το ότι οι γονείς μπορεί να γίνουν πιο υποστηρικτικοί σε σχέση με τις εκπαιδευτικές προσπάθειες του παιδιού τους, εάν πειστούν ότι οι περισσότεροι μορφωμένοι άνθρωποι υποφέρουν λιγότερο από τις συνέπειες της κρίσης καθώς επίσης και το ότι η μόρφωση μπορεί να οδηγήσει και σε περισσότερες δυνατότητες επιλογής καριέρας, ακόμα και σε περίοδο οικονομικής κρίσης.

Επιπροσθέτως, το οικογενειακό εισόδημα επηρεάζει την ευημερία παιδιών και εφήβων σε διάφορα επίπεδα, παρά το γεγονός ότι υπάρχει μια περιπλοκότητα στη σχέση αυτή. Για παράδειγμα, παρατηρείται μειωμένη ενασχόληση των γονέων με την μελέτη και πρόοδο των παιδιών αλλά και μειωμένο ενδιαφέρον και συμμετοχή των γονέων στις διαδικασίες του σχολείου (π.χ. συνάντηση γονέων με τους εκπαιδευτικούς για ενημέρωση) (Γαλανάκη, 2015β). Επίσης, η αυξανόμενη ανεργία των γονέων που οδηγεί στη μείωση του εισοδήματος και της ευημερίας των οικογενειών, προκαλεί ένταση και διαμάχες στις οικογενειακές σχέσεις αλλά και αλλαγές στον καθημερινό τρόπο ζωής τους (Kokkevi, Stavrou, Kanavou, & Fotiou, 2014). Ωστόσο, οι επιδράσεις φαίνεται να συνδέονται περισσότερο με τις ικανότητες και τα επιτεύγματα των παιδιών, παρά με τα συναισθήματά τους, κυρίως για τα παιδιά που ζουν είτε σε παρατεταμένη φτώχεια είτε σε απόλυτη φτώχεια. Αναλυτικότερα, η αλλαγή κατοικίας (μετακίνηση σε μικρότερα σπίτια), η συγκατοίκηση με άλλους συγγενείς, η μείωση των φροντιστηρίων ή ιδιαίτερων μαθημάτων, τα οποία οι Έλληνες μαθητές παρακολουθούν κατά τις απογευματινές ώρες, οι περικοπές των διακοπών και των ταξιδιών αναψυχής, καθώς και οι δυσκολίες σίτισης είναι κάποια από τα πιο εμφανή προβλήματα που έχει προκαλέσει στις οικογένειες η οικονομική κρίση. Παράλληλα με τις μειωμένες ώρες των φροντιστηρίων ή ιδιαίτερων μαθημάτων, αναφέρεται και μειωμένη πίεση από το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς (Kokkevi et al., 2014). Επίσης, φαίνεται ότι παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας, που ζουν σε οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα, έχουν λιγότερες πιθανότητες να ολοκληρώσουν τη φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε σχέση με τα μεγαλύτερα παιδιά (Brooks-Gunn & Duncan, 1997).

Στην Ελλάδα, η οποία πλήττεται από την οικονομική κρίση από το 2009, τα επίπεδα της φτώχειας, και κυρίως της παιδικής φτώχειας έχουν αυξηθεί σημαντικά. Ειδικότερα, σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση "Η Κατάσταση των Παιδιών στην Ελλάδα 2015" που συντάχθηκε για λογαριασμό της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής της UNICEF, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF, 2015), ο αριθμός των παιδιών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας στην Ελλάδα για το έτος 2013 ανήλθε σε 556.000 και αναλογεί στο 28,8% του συνόλου των παιδιών, έναντι 23,7% το 2009. Επίσης, σύμφωνα με την τελευταία έκθεση της ΕΛΣΤΑΤ (2015), η υλική στέρηση των παιδιών ηλικίας έως και 17 ετών ανέρχεται για το 2015 σε 25,7%, ενώ το 2005 ήταν 9,9%.

Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά της καθημερινότητας με την οποία έρχονται αντιμέτωπα στην Ελλάδα χιλιάδες παιδιά, καθώς και πληθώρα εκπαιδευτικών, που καλούνται να διαχειριστούν τα προβλήματα που προκύπτουν λόγω της προαναφερθείσας κατάστασης. Μερικά παραδείγματα με τα οποία οι εκπαιδευτικοί συχνά έρχονται αντιμέτωποι είναι περιπτώσεις παιδιών που υποσιτίζονται και δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα απαραίτητα σχολικά υλικά ή να συμμετάσχουν σε σχολικές εκδηλώσεις (π.χ. εκδρομές) (Γαλανάκη, 2015β).

2.2. Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των σχολικών μονάδων

Όπως ήταν αναμενόμενο, η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει και τη λειτουργία των σχολικών μονάδων. Με άλλα λόγια, ένας μεγάλος αριθμός σχολείων αντιμετωπίζει δυσκολίες κάλυψης των λειτουργικών τους εξόδων (π.χ. θέρμανση), ελλείψεις προσωπικού, τεχνολογικού υλικού και υποστηρικτικών δομών διδασκαλίας (π.χ. παράλληλη στήριξη) αλλά και αύξηση του αριθμού των μαθητών στις τάξεις λόγω των συγχωνεύσεων (Γαλανάκη, 2015β).

Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί, κυρίως όσοι/ες εργάζονται σε δημόσια σχολεία, βιώνουν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και σε προσωπικό επίπεδο (π.χ. μειώσεις μισθών, υποχρεωτικές μετατάξεις, κ.λπ.) (Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF, 2015). Σύμφωνα με έκθεση που αφορά στις χώρες μέλη του ΟΟΣΑ (OECD, 2013), οι δαπάνες για την παιδεία μεταξύ 2009 και 2010, εν μέσω δηλαδή της οικονομικής κρίσης, μειώθηκαν κατά 1/3, ενώ μεταξύ 2009 και 2011 οι μισθοί των εκπαιδευτικών είτε «πάγωσαν» είτε μειώθηκαν σε 12 από τις 25 χώρες μέλη. Όπως φαίνεται, λοιπόν, ο τομέας της εκπαίδευσης δεν έμεινε ανεπηρέαστος από αυτή τη νέα κατάσταση.

Άλλες μελέτες αναφέρουν ότι ενδεικτικά προβλήματα που προκύπτουν στον τομέα της εκπαίδευσης και τα οποία σχετίζονται με την οικονομική κρίση είναι η μείωση των θέσεων εργασίας (Αλεξίου, 2012· Ζιωντάκη, 2014), το πάγωμα ή η περικοπή των μισθών (Karkkainen, 2010· Ντολιοπούλου, 2015), η αύξηση του ωραρίου και η κατάργηση ειδικοτήτων (Σκλάβος, 2014), η έλλειψη κατάλληλων σχολικών κτιρίων αλλά και υλικοτεχνικής υποδομής (Αλεξίου, 2012) κ.ά. Οι Mouza και Souchamvali (2016) αναφέρουν ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει το δημόσιο τομέα στην Ελλάδα, οδηγώντας στη μείωση μισθών, στην κατάργηση επιδομάτων και προνομίων, και σε μια σειρά άλλες ενέργειες από την πλευρά της πολιτείας, οι οποίες φαίνεται να επιδρούν αρνητικά και στα επίπεδα άγχους που εκδηλώνουν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί. Στην έρευνά τους διαπίστωσαν ότι οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας, οι οποίοι είναι χαμηλόμισθοι, διδάσκουν σε περισσότερες των μία τάξεων (π.χ. ειδικότητες), και δεν κατέχουν διοικητικές θέσεις, βιώνουν μεγαλύτερα επίπεδα άγχους. Γενικά, δε, από την έρευνά τους φαίνεται ότι η μείωση μισθών, η επαγγελματική αβεβαιότητα και το ενδεχόμενο αξιολόγησης, οδηγούν στην αύξηση του επιπέδου άγχους των Ελλήνων εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Mouza & Souchamvali, 2016).

Σε κάθε περίπτωση, οι αρνητικές επιδράσεις της φτώχειας και των προβλημάτων που προκαλεί η οικονομική κρίση φαίνεται να είναι ποικίλες και σε διαφορετικά επίπεδα. Ωστόσο, η βαθύτερη διερεύνηση των επιδράσεων αυτών, αλλά και η ανάδειξη των καλών πρακτικών που πιθανόν να λαμβάνουν χώρα στις σχολικές μονάδες, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα ποικίλα προβλήματα που βιώνουν τα παιδιά, είναι ουσιαστικής σημασίας για την ενημέρωση και την πραγματική υποστήριξη και των υπόλοιπων σχολικών μονάδων, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Για το σκοπό αυτό σχεδιάστηκε η ποσοτική έρευνα του έργου TOCSIN, εργαλείο της οποίας είναι το ερωτηματολόγιο για τη συλλογή των δεδομένων, το οποίο βασίστηκε στα ευρήματα που αναφέρθηκαν έως τώρα στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση.

3. Μέθοδος

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα έρευνα είναι ποσοτική, περιλαμβάνοντας τις απόψεις και αναπαραστάσεις των διευθυντών ή προϊσταμένων των σχολικών μονάδων νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη χορήγηση ερωτηματολογίου, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη συχνοτήτων.

3.1. Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 316 διευθυντές και προϊστάμενοι δημοτικών και νηπιαγωγείων, 102 άνδρες (32.30%) και 214 γυναίκες (67.70%). Ο μέσος όρος συνολικής προϋπηρεσίας ήταν τα 22.84 έτη, με 3 έτη το ελάχιστο και 34 έτη το μέγιστο. Ο μέσος όρος της προϋπηρεσίας στη διοικητική ιεραρχία του διευθυντή / προϊστάμενου ήταν τα 8.57 έτη με λιγότερο από ένα έτος το ελάχιστο, και 30 έτη το μέγιστο, ενώ ο μέσος όρος της προϋπηρεσίας στην ηγεσία της συγκεκριμένης σχολική μονάδας ήταν τα 5.54 έτη με ελάχιστο το τρέχον έτος, και μέγιστο τα 27 έτη.

Το 28% των διευθυντών ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού, το 7.30% είχαν και διδακτορικό, και το 25.30% ήταν κάτοχοι και άλλου τίτλου σπουδών, πλην αυτού των παιδαγωγικών.

Αναφορικά με τις σχολικές μονάδες, τα 163 ήταν νηπιαγωγεία (51.60%) και τα 153 δημοτικά (48.40%), το 14.90% κλασικού τύπου και το 85.10% ολοήμερα. Από το σύνολο των 316 σχολικών μονάδων, από το Νομό Αττικής συμμετείχαν 165 σχολεία (52.20%), από τη Θεσσαλονίκη 90 (28.50%), 44 από τη Μαγνησία (13.9%), καθώς και 17 (5.40%) από άλλες περιοχές, δεδομένου ότι η έρευνα γνωστοποιήθηκε μέσω του διαδικτύου και κάποιοι διευθυντές/ριες σχολικών μονάδων συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο.

Ο αριθμός των μαθητών των σχολείων που διευθύνουν (ή έχουν υπό τη διεύθυνσή τους) οι διευθυντές και οι προϊστάμενοι που συμμετέχουν στην έρευνα ήταν 20.758 μαθητές, 11.687 από το Ν. Αττικής, 6.435 από το Ν. Θεσσαλονίκης, 2.055 από το Ν. Μαγνησίας και 581 από άλλες περιοχές της Ελλάδας, στο σύνολό τους 5.688 νήπια και προνήπια και 15.070 μαθητές των τριών πρώτων τάξεων του Δημοτικού. Η αναλυτική παρουσίαση εμφανίζεται στον Πίνακα 1.

Περιοχή	Παιδιά Νηπιαγωγείου	Παιδιά Α,Β,Γ Δημοτικού	Σύνολο
Αθήνα	3.126	8.561	11.687
Θεσσαλονίκη	1.898	4.537	6.435
Μαγνησία	493	1.562	2.055
Άλλες περιοχές	171	410	581
Σύνολο	5.688	15.070	20.758

Πίνακας 1

Αριθμός μαθητών που φοιτούν στις σχολικές μονάδες που συμμετείχαν στην έρευνα

Ο μέσος όρος των παιδιών που φοιτούσαν σε κάθε σχολική μονάδα ήταν για το νηπιαγωγείο τα 33 παιδιά, τα 35 για την Α' και Β' Δημοτικού και τα 34 για τη Γ'.

Αναφορικά με τις αλλαγές στη σύνθεση της σχολικής μονάδας από το 2010 και μετά (ως το σχολικό έτος 2015-2016) για το 4.10% των σχολείων επήλθε κατάργηση του ολόημερου και για το 6.60% συγχώνευση.

3.2. Μετρήσεις

Το ερωτηματολόγιο δημιουργήθηκε με βάση τα αποτελέσματα αντίστοιχων ερευνών (Αλεξίου, 2012· Ασκούνη, 2004· Bautier, 1992· Brooks-Gunn & Duncan, 1997· Γαλανάκη, 2015β· Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF, 2015· Ζιωντάκη, 2014· Gounias, Katsis, & Limakoroulou, 2012· Karkkainen, 2010· Kokkevi et al., 2014· Mouza & Souchamvali, 2016· Ντολιοπούλου, 2015· Peyronie 2000· Shafiq, 2010· Σκλάβος, 2014), οι οποίες αναφέρονται στις πολλαπλές επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στον ευάλωτο παιδικό πληθυσμό και στον ευαίσθητο τομέα της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, η επιλογή των μεταβλητών έγινε βάσει των προαναφερθεισών ερευνητικών μελετών, στις οποίες διερευνώνται οι επιδράσεις αυτές, με στόχο να μελετηθεί αφενός μεν κατά πόσο σε δημόσια σχολεία 3 νομών της Ελλάδας –η οποία πλήττεται για 7η χρονιά από την οικονομική κρίση– διαπιστώνονται ανάλογα αποτελέσματα, αφετέρου να αναδειχτούν οι καλές πρακτικές που υιοθετούνται από τους εκπαιδευτικούς που ασκούν διοικητικό έργο (προϊσταμένους/ες και διευθυντές/ριες), προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που προκύπτουν στη σχολική τους μονάδα.

Αναλυτικότερα, το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 30 ερωτήσεις κυρίως κλειστού ή ανοιχτού τύπου (που έχουν συμπληρωματικό ρόλο), οι οποίες χωρίζονται σε 4 μέρη, που το καθένα αντιστοιχεί σε 4 επιμέρους άξονες. Οι άξονες αυτοί διαμορφώθηκαν με βάση τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και ανταποκρίνονται στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί για την ποσοτική έρευνα. Αναλυτικότερα, οι άξονες απαντούν στη διερεύνηση: α) των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης από την πλευρά των παιδιών (μαθησιακή επίδοση, κάλυψη βασικών αναγκών, συμμετοχή σε σχολικές εκδηλώσεις κ.ά.), αλλά και από την πλευρά της σχολικής μονάδας (ποιότητα εκπαιδευτικού έργου, κάλυψη αναγκών θέρμανσης και σχολικών ειδών, συντήρηση σχολικού κτιρίου κ.ά.), β) των διαφορών που μπορεί να υπάρχουν στη συχνότητα εμφάνισης των επιπτώσεων ή/και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων με βάση τα διάφορα χαρακτηριστικά του δείγματος και γ) των πρακτικών αντιμετώπισης των διαφόρων αρνητικών επιπτώσεων σε επίπεδο σχολικής μονάδας.

Ειδικότερα:

1ο μέρος: Γενικές πληροφορίες (Δημογραφικά στοιχεία προϊσταμένου/διευθυντή), το οποίο έχει ερωτήσεις για το φύλο, την προϋπηρεσία, το επίπεδο σπουδών, αλλά και ερωτήσεις για τη σχολική μονάδα που σχετίζονται με τον αριθμό των παιδιών που φοιτούν και τις αλλαγές που έχει υποστεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Σκοπός αυτού του μέρους είναι η συλλογή πληροφοριών δημογραφικού χαρακτήρα, προκειμένου να διαμορφωθεί ένα προφίλ συμμετεχόντων, ώστε να είναι δυνατή η περιγραφή του δείγματος της έρευνας, αλλά και να υπάρχει η δυνατότητα για σύγκριση των αποτελεσμάτων διαφορετικών ομάδων μέσα στο δείγμα, π.χ. σύγκριση αποτελεσμάτων σχολικών μονάδων ανά περιοχή ή σύγκριση των τύπων σχολικής μονάδας (νηπιαγωγείο ή δημοτικό σχολείο).

2ο μέρος: Ποσοτική αποτύπωση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, όπου μετρούνται:

α. *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά*, με 20 ερωτήσεις κλειστού τύπου. Συγκεκριμένα, υπάρχει μία ερώτηση με 5 υποερωτήματα που απαντάται με *Ναι* ή *Όχι* ή *Δεν το έχω παρατηρήσει* (ερώτ. 1) και οι υπόλοιπες 19 απαντώνται με την συμπλήρωση του αριθμού των παιδιών που βιώνουν τα προβλήματα που περιγράφουν οι ερωτήσεις, είτε αυτά φοιτούν στο νηπιαγωγείο είτε στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου (ερωτ. 2-20). Σκοπός αυτής της μέτρησης είναι η διερεύνηση της εμφάνισης των αρνητικών επιπτώσεων στη μορφή συχνότητας, αποτυπώνοντας ταυτόχρονα τον όγκο και το μέγεθος που έχουν στην πραγματικότητα.

β. *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των σχολικής μονάδας*, με 2 ερωτήσεις, από τις οποίες η μία είναι κλειστού τύπου, αποτελείται από 11 υποερωτήματα και μετράται σε 5βάθμια κλίμακα τύπου Likert με το 1 να απαντά στο «Καθόλου» και το 5 στο «Πάρα πολύ» (ερώτ. 21), ενώ η άλλη είναι ανοιχτού τύπου (ερώτ. 22). Οι ερωτήσεις αυτές στοχεύουν στην ανίχνευση των συχνοτήτων εμφάνισης διαφόρων προβλημάτων που προκαλούνται σε συνθήκες οικονομικής ασφυξίας στο επίπεδο της σχολικής μονάδας, όπως αυτές έχουν καταγραφεί στην επιστημονική αρθρογραφία.

3ο μέρος: Εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εκπαιδευτική διαδικασία και τη διαχείριση της εκπαιδευτικής καθημερινότητας –πριν και μετά το 2010– με 5 ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου, από τις οποίες οι 4 μετρούνται με 5βάθμια κλίμακα τύπου Likert με το 1 να απαντά στο «Καθόλου» και το 5 στο «Πάρα πολύ» (ερωτ. 23, 24, 26, 27) και 1 ερώτηση ανοιχτού τύπου (ερώτ. 25). Σκοπός των ερωτήσεων αυτών είναι η καταγραφή της συχνότητας εμφάνισης διαφόρων επιπτώσεων που πιθανόν να υπάρχουν στην επίδοση των παιδιών, στην εμπλοκή των γονέων αλλά και στην ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου που παράγουν οι εκπαιδευτικοί.

4ο μέρος: Τρόποι αντιμετώπισης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν τα παιδιά και προτάσεις από τους Εκπαιδευτικούς, με 3 ερωτήσεις κλειστού τύπου σε 5βάθμια κλίμακα τύπου Likert με το 1 να απαντά στο «Καθόλου» και το 5 στο «Πάρα πολύ» (ερωτ. 28-30). Σκοπός των ερωτήσεων που υπάρχουν σε αυτό το μέρος του ερωτηματολογίου είναι η καταγραφή της συχνότητας εμφάνισης των πρακτικών αντιμετώπισης που επιστρατεύουν σε επίπεδο σχολικής μονάδας, προκειμένου να μειώσουν κάποιες από τις αρνητικές επιδράσεις της οικονομικής κρίσης.

Τέλος, η διάθεση του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας <http://tocsin.uth.gr/node/16>, με σκοπό τη συμπλήρωσή του από τους διευθυντές των σχολικών μονάδων σε οποιοδήποτε μέρος των Νομών που αποτελούν περιοχές συλλογής του δείγματος, όσο απομακρυσμένα κι αν είναι. Απώτερος στόχος είναι η συλλογή επαρκούς αριθμού δεδομένων για την καλύτερη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και ο διευθυντής μπορούν να επιλέξουν να μη συμμετάσχουν στην έρευνα. Επίσης, μπορούν να επιλέξουν στο ερωτηματολόγιο τη διαθέσιμη απάντηση «δεν γνωρίζω / δεν απαντώ».

3.3. Διαδικασία

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δημόσια νηπιαγωγεία και σχολεία τριών Νομών: Αττικής, Θεσσαλονίκης και Μαγνησίας. Η επιλογή των Νομών έγινε με γνώμονα τον τόπο δραστηριοποίησης των επιστημονικών υπευθύνων του προγράμματος, καθώς κρίθηκε αναγκαίο να επιστρατευτούν όλα τα διαθέσιμα μέσα πρόσβασης στις διευθύνσεις των σχολικών μονάδων, ώστε να κινητοποιηθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός διευθυντών/ριών να συμμετάσχουν στην έρευνα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατόπιν χορήγησης άδειας από το Ινστιτούτο Ερευνητικής Πολιτικής (ΑΠ Φ15/1715/19035/Δ1) και συμπεριελήφθησαν όλα τα δημοτικά και τα νηπιαγωγεία των τριών Νομών. Στα σχολεία εστάλησαν επιστολές που εξηγούσαν το σκοπό και τη μεθοδολογία της έρευνας, με ρητή και ξεκάθαρη δέσμευση για την πλήρη εναρμόνιση με τον κώδικα δεοντολογίας.

Η συνολική έρευνα διεξήχθη σε δύο ρεύματα, της ποσοτικής και της ποιοτικής έρευνας: α) το ρεύμα της συμπλήρωσης του ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου, κυρίως με ερωτήσεις κλειστού τύπου και ελάχιστες ανοιχτές, β) το ρεύμα των συνεντεύξεων με εστίαση στην αποτύπωση των καλών πρακτικών και συμμετέχοντες όσους Διευθυντές θέλησαν να μιλήσουν για αυτές σε ρέοντα περιγραφικό λόγο. Η παρούσα εργασία αφορά στην ποσοτική έρευνα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Φεβρουάριο μέχρι το τέλος Μαρτίου του 2016.

4. Αποτελέσματα

Η ανάλυση των απαντήσεων στις κλειστές ερωτήσεις έγινε με τη χρήση του πακέτου στατιστικής ανάλυσης SPSS, για την εξαγωγή των μέσων όρων, των τυπικών αποκλίσεων αλλά και τον υπολογισμό των ποσοστών. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων ακολουθεί τα αντίστοιχα μέρη του ερωτηματολογίου.

4.1. Ποσοτική αποτύπωση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης / οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά

Από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, σχετικά με το αν συγκεκριμένες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά που έχουν παρατηρηθεί βιβλιογραφικά, έχουν εμφανιστεί και στις δικές τους σχολικές μονάδες, φάνηκε ότι κάποιες επιπτώσεις είναι πιο έντονες, ενώ κάποιες άλλες παρατηρούνται σε πολύ λιγότερα σχολεία.

Το κύριο πρόβλημα που δηλώνουν ότι αναδύθηκε ή οξύνθηκε μετά το 2010 αφορά στη μειωμένη συμμετοχή στις σχολικές δραστηριότητες (π.χ. εκδρομές), με το 68% των εκπαιδευτικών να το υποστηρίζουν (Πίνακας 2). Άλλα προβλήματα, όπως η σίτιση και η ένδυση/υπόδηση, φαίνεται να έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό, αν και οι απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις ήταν αρκετά μοιρασμένες ανάμεσα στο «Ναι» (46.80%) και το «Όχι» (42.40%). Από την άλλη, δεν δηλώνουν να υπάρχουν επιπτώσεις στην απρόσκοπτη παρακολούθηση του σχολικού προγράμματος (68.40%) και στην ανταπόκρισή τους στις μαθησιακές δραστηριότητες του σχολείου, καθώς περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς (55%) απάντησαν αρνητικά. Επίσης, παρατηρείται ένα ποσοστό εκπαιδευτικών γύρω στο 8 με 10% σε όλες σχεδόν τις ερωτήσεις, οι οποίοι δηλώνουν ότι δεν έχουν παρατηρήσει εάν εμφανίζεται ή όχι κάποια από τις επιπτώσεις αυτές στα παιδιά.

Επιπτώσεις		Συχνότητα (αριθμός εκπαιδευτικών)	Ποσοστό (% επί του συνόλου των εκπαιδευτικών)
Σίτιση	Ναι	156	49,40
	Όχι	134	42,40
	Δεν το έχω παρατηρήσει	26	8,20
Ένδυση/Υπόδηση	Ναι	148	46,80
	Όχι	134	42,40
	Δεν το έχω παρατηρήσει	34	10,80
Απρόσκοπτη παρακολούθηση σχολικού προγράμματος	Ναι	72	22,80
	Όχι	216	68,40
	Δεν το έχω παρατηρήσει	28	8,90
Συμμετοχή/ανταπόκριση στις μαθησιακές δραστηριότητες	Ναι	114	36,10
	Όχι	174	55,10
	Δεν το έχω παρατηρήσει	28	8,90
Παρακολούθηση σχολικών δραστηριοτήτων (εκδρομές, κ.λπ.)	Ναι	215	68,00
	Όχι	94	29,70
	Δεν το έχω παρατηρήσει	7	2,20

Πίνακας 2

Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία των εκτιμήσεων των εκπαιδευτικών για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά (οι αριθμοί αφορούν σε εκπαιδευτικούς)

Από την ποσοτική αποτύπωση των επιπτώσεων της κρίσης στα παιδιά γίνεται ακόμα πιο ευκρινές το μέγεθος των προβλημάτων (Πίνακας 3). Γενικότερα, οι οικογένειες που αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα αγγίζουν το 10% του μαθητικού πληθυσμού του δείγματος. Ωστόσο, η ανεργία και η γενικότερη αστάθεια και ανασφάλεια στον εργασιακό τομέα πλήττει ένα ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό των οικογενειών τόσο των νηπίων (20.44%) όσο και στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού (15.33%).

Παρατηρείται, επίσης, μία τάση μεταξύ των προβλημάτων που εκδηλώνονται πιο έντονα στους δύο τύπους σχολικών μονάδων. Έτσι, στο Νηπιαγωγείο τα παιδιά δυσκολεύονται περισσότερο να προμηθευτούν τα απαραίτητα σχολικά είδη (9.81%) σε σχέση με το Δημοτικό (7.66%), όπου οι γονείς, ακόμα και αν έχουν οικονομικά προβλήματα, καλύπτουν το κόστος των απαραίτητων υλικών. Επίσης, τα νήπια φαίνεται να έχουν πιο περιορισμένες δυνατότητες για αγορά ρουχισμού όπως στολές ή άλλα αξεσουάρ για τις σχολικές γιορτές (12.28%) σε σχέση με τα παιδιά που φοιτούν στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού (8.70%). Από την άλλη, στο Δημοτικό σχολείο είναι πιο

σύνηθες να μειώνουν ή να παύουν οι γονείς τις εξωσχολικές δραστηριότητες των παιδιών τους (10.75%) σε σχέση με τα παιδιά του Νηπιαγωγείου (9.46%).

Τα ευρήματα δείχνουν ότι με πολύ μικρότερη συχνότητα εμφανίζονται προβλήματα συμπεριφοράς, ψυχολογικά προβλήματα (2.95% και 3.42%, Νηπιαγωγείο και Δημοτικό αντίστοιχα) ή προβλήματα σοβαρού υποσιτισμού (.09% και .19%), κοινωνικού αποκλεισμού (.46% και .78%) ή συχνών απουσιών (1.66% και 1.45%).

Επιπτώσεις	Τύπος σχολικής μονάδας	Αριθμός παιδιών	Ποσοστό ² (%)
Οικογένειες που αντιμετωπίζουν ζητήματα ως προς την εργασία (π.χ. ένας ή δύο άνεργοι γονείς)	Νηπιαγωγείο	1123	20,44
	A, B, Γ Δημοτικού	2247	15,33
Παιδιά που αντιμετωπίζουν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες στην οικογένειά τους	Νηπιαγωγείο	529	9,62
	A, B, Γ Δημοτικού	1470	10,03
Παιδιά που αντιμετωπίζουν δυσκολίες να προμηθευτούν τα απαραίτητα τετράδια και σχολικά υλικά	Νηπιαγωγείο	539	9,81
	A, B, Γ Δημοτικού	1123	7,66
Παιδιά που δεν έχουν τη δυνατότητα για στολές ή άλλον αντίστοιχο ρουχισμό και αξεσουάρ στις ανάλογες σχολικές γιορτές	Νηπιαγωγείο	675	12,28
	A, B, Γ Δημοτικού	1275	8,70
Γονείς με οικονομική αδυναμία για εξωσχολικές δραστηριότητες όπως ζωγραφική, χορός, αθλήματα, ξένες γλώσσες	Νηπιαγωγείο	520	9,46
	A, B, Γ Δημοτικού	1576	10,75
Παιδιά που αντιμετωπίζουν προβλήματα με το ρουχισμό τους	Νηπιαγωγείο	288	5,24
	A, B, Γ Δημοτικού	918	6,26
Παιδιά που δεν έχουν κατάλληλο εξοπλισμό για συμμετοχή σε σχολικές δραστηριότητες (π.χ. αθλητικά παπούτσια, φόρμα, κ.λπ.)	Νηπιαγωγείο	264	4,80
	A, B, Γ Δημοτικού	847	5,78
Παιδιά που δεν καλύπτονται υγειονομικά	Νηπιαγωγείο	175	3,18
	A, B, Γ Δημοτικού	636	4,34
Παιδιά με λιποθυμικά περιστατικά λόγω έλλειψης φαγητού	Νηπιαγωγείο	5	,09
	A, B, Γ Δημοτικού	28	,19
Παιδιά που απουσιάζουν συχνά	Νηπιαγωγείο	91	1,66
	A, B, Γ Δημοτικού	212	1,45
Παιδιά που έχουν διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά τους στο σχολείο	Νηπιαγωγείο	125	2,28
	A, B, Γ Δημοτικού	582	3,97

² Ποσοστό επί του συνόλου του μαθητικού πληθυσμού των σχολικών μονάδων του δείγματος, ανά σχολική βαθμίδα.

Παιδιά που αφαιρούνται ή διασπάται η προσοχή τους έντονα	Νηπιαγωγείο	158	2,88
	A, B, Γ Δημοτικού	639	4,36
Παιδιά που μιλάνε στο σχολείο/ στην τάξη για τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν	Νηπιαγωγείο	280	5,10
	A, B, Γ Δημοτικού	471	3,21
Οι γονείς που αναφέρουν στο σχολείο τυχόν συναισθηματικά ζητήματα ή/ και ζητήματα συμπεριφοράς που εκδηλώνουν τα παιδιά τους	Νηπιαγωγείο	162	2,95
	A, B, Γ Δημοτικού	501	3,42
Παιδιά που εκδηλώνουν έντονο άγχος	Νηπιαγωγείο	98	1,78
	A, B, Γ Δημοτικού	449	3,06
Παιδιά που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό	Νηπιαγωγείο	25	,46
	A, B, Γ Δημοτικού	115	,78
Παιδιά που δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν και να ανταποκριθούν στη διδασκαλία ή τις μαθησιακές δραστηριότητες στην τάξη	Νηπιαγωγείο	121	2,20
	A, B, Γ Δημοτικού	412	2,81
Παιδιά που έχει παρατηρηθεί η επανάληψη έστω και μίας τάξης	Νηπιαγωγείο	29	,53
	A, B, Γ Δημοτικού	86	,59
Παιδιά στα οποία έχουν διαγνωσθεί μαθησιακές ή άλλες δυσκολίες (ΚΕ.Δ.Δ.Υ) τελικά δεν λαμβάνουν εξειδικευμένη βοήθεια και υποστήριξη	Νηπιαγωγείο	106	1,93
	A, B, Γ Δημοτικού	219	1,49

Πίνακας 3

Ποσοτική αποτύπωση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα παιδιά

Συνοψίζοντας, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά φαίνεται να αφορούν κυρίως τη συμμετοχή τους σε διάφορες δραστηριότητες είτε σχολικές (εκδρομές, επισκέψεις, εκδηλώσεις κ.λπ.), είτε εξωσχολικές (φροντιστήρια, ξένες γλώσσες, χορός, ζωγραφική κ.λπ.), αλλά και στη δυσκολία να ανταποκριθούν στην αγορά των απαραίτητων σχολικών ειδών και άλλων υλικών ή στολών για εκδηλώσεις του σχολείου που ζητούνται κάθε χρόνο. Έως τώρα, αν και οι γονείς φαίνεται να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα με την εργασία τους, με δεδομένο τη γενικότερη αστάθεια και ανασφάλεια σε αυτόν τον τομέα, φαίνεται να καταφέρνουν να ανταποκριθούν και να καλύψουν τις απόλυτα βασικές ανάγκες των παιδιών για σίτιση, ένδυση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, αλλά και να τα προστατεύσουν συναισθηματικά και ψυχολογικά. Βέβαια, τα ευρήματα επίσης δείχνουν ότι τα βασικά προβλήματα που προστέθηκαν μετά την κρίση στη ζωή των παιδιών είναι η σίτιση και η ένδυσή τους. Ωστόσο, αν και αποτελούν «καινούρια» προβλήματα δεν εμφανίζονται σε υψηλά ποσοστά.

4.2. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των σχολικής μονάδας

Αρχικά, φαίνεται ότι οι επιπτώσεις στις σχολικές μονάδες σχετίζονται με την ανανέωση του εξοπλισμού και των εποπτικών μέσων (Μ.Ο. = 3.30, Τ.Α. = 1.30), όπου οι περισσότερες απαντήσεις βρίσκονται μεταξύ των απαντήσεων «Αρκετά» και «Πολύ» (Πίνακας 4). Επιπλέον, η συντήρηση των χώρων του σχολείου, η αγορά των αναλώσιμων υλικών και η λειτουργία του ολοήμερου φαίνεται να είναι τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σχολικές μονάδες, αν και οι απαντήσεις βρίσκονται περισσότερο κοντά στο «Αρκετά» και όχι τόσο στις απαντήσεις «Πολύ» και «Πάρα πολύ». Από την άλλη, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η θέρμανση (Μ.Ο. = 1.70, Τ.Α. = 1.10) και οι μετακινήσεις των παιδιών (Μ.Ο. = 1.90, Τ.Α. = 1.50) αντιμετωπίζονται έως τώρα επαρκώς από τα σχολεία, εφόσον οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών βρίσκονται κοντά στην απάντηση «Ελάχιστα».

Επιπτώσεις (1=καθόλου.... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Εξοπλισμός & εποπτικά μέσα	3.30 (1.30)
Συντήρηση των χώρων	3.10 (1.30)
Αναλώσιμα (π.χ. χαρτί, μελάνια)	2.90 (1.40)
Λειτουργία ολοήμερου (υλικά, τραπεζοκόμος)	2.70 (1.60)
Ασφάλεια των παιδιών στις κτηριακές εγκαταστάσεις (πχ. ζημιές στα σχολεία, κακοσυντηρημένες εγκαταστάσεις)	2.30 (1.20)
Φύλαξη	2.10 (1.70)
Έλλειψη προσωπικού (π.χ. ειδικότητες)	2.10 (1.50)
Αύξηση μαθητικού πληθυσμού	2.10 (1.40)
Καθαριότητα	2.10 (1.20)
Μετακινήσεις παιδιών	1.90 (1.50)
Θέρμανση του κτιρίου	1.70 (1.10)

Πίνακας 4

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της αξιολόγησης της σοβαρότητας των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στη λειτουργία των σχολικών μονάδων

4.3. Εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εκπαιδευτική διαδικασία και τη διαχείριση της εκπαιδευτικής καθημερινότητας – πριν και μετά το 2010

Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι η μεγαλύτερη επίπτωση στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι η μειωμένη συμμετοχή στις σχολικές δραστηριότητες (Μ.Ο. = 2.80, Τ.Α. = 1.10), ενώ ελάχιστα φαίνεται να έχει επηρεαστεί η συγκέντρωση και η ανταπόκριση των παιδιών στις σχολικές τους υποχρεώσεις (Μ.Ο. = 2.20, Τ.Α. = 1) (Πίνακας 5).

Επιπτώσεις (1=καθόλου.... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Συμμετοχή σε δραστηριότητες που προτείνονται από το σχολείο (επισκέψεις σε μουσεία, ολόημερες εκδρομές, θεατρικές παραστάσεις, κ.λπ.)	2,80 (1,10)
Συγκέντρωση των παιδιών και ανταπόκρισή τους στις σχολικές υποχρεώσεις	2,20 (1)
Μαθησιακά αποτελέσματα (επίδοση παιδιών)	2,10 (,90)
Κίνητρα για μάθηση	2 (,90)
Συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία	2 (,90)
Σταθερότητα στη φοίτηση (παρακολουθούν σταθερά και τακτικά)	1,60 (,80)
Διαρροή μαθητών και μαθητριών (διακοπή της φοίτησης)	1,40 (,70)

Πίνακας 5

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της αξιολόγησης της σοβαρότητας των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην εκπαιδευτική διαδικασία

Οι εκπαιδευτικοί αποδίδουν την προβληματική επικοινωνία με τους γονείς κυρίως στην απογοήτευση που νιώθουν οι τελευταίοι από την οικονομική κρίση (Μ.Ο. = 3.50, Τ.Α. = 1.10), αλλά και στην πίεση που αισθάνονται οι γονείς από την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της καθημερινότητας των παιδιών τους, ανάμεσα στις οποίες και η συμβολή τόσο στη σχολική ζωή (τσάντα, γραφική ύλη, καθημερινό κολατσιό) όσο και στην εξωσχολική ζωή (Μ.Ο. = 3.10, Τ.Α. = 1). Λιγότερη πιθανή αιτία θεωρούν ότι είναι η αδυναμία παρουσίας των γονέων στο σχολείο (Μ.Ο. = 2.40, Τ.Α. = .90) (βλ. Πίνακα 6).

Αιτίες (1=καθόλου.... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Στην απογοήτευση που νιώθουν από τη δυσχερή θέση στην οποία έχουν υπεισέλθει οι ίδιοι ή η χώρα λόγω της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης	3,50 (1,10)
Πίεση που βιώνουν οι γονείς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις	3,10 (1)
Αδυναμία παρουσίας τους στο σχολείο και συχνής επικοινωνίας με τους εκπαιδευτικούς	2,40 (,90)

Πίνακας 6

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της απόδοσης αιτιών των προβλημάτων σχολείου-οικογένειας

Έως τώρα έχει γίνει αναφορά στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εκπαιδευτική διαδικασία, χωρίς όμως να περιγράφονται οι παράγοντες που τις έχουν επιφέρει. Έτσι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών ο κύριος λόγος που έχει

επηρεάσει την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου είναι η μείωση των ευκαιριών για επιμόρφωση με το κλείσιμο των διδασκαλείων και την ανυπαρξία επιμορφωτικών προγραμμάτων στα ΠΕΚ (Μ.Ο. = 3.50, Τ.Α. = 1.10), αλλά και το αίσθημα αβεβαιότητας σχετικά με την εργασία τους που νιώθουν οι εκπαιδευτικοί (Μ.Ο. = 3.10, Τ.Α. = 1.30). Από την άλλη, φαίνεται να έχει επηρεάσει ελάχιστα η αύξηση του μαθητικού πληθυσμού (Μ.Ο. = 2.30, Τ.Α. = 1.30) ή η αλλαγή στη σύνθεσή του (Μ.Ο. = 2.20, Τ.Α. = 1.10) (Πίνακας 7).

Παράγοντες (1=καθόλου.... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Μείωση ευκαιριών για επιμόρφωση (κλείσιμο διδασκαλείων, ανυπαρξία επιμορφωτικών προγραμμάτων στα ΠΕΚ)	3,50 (1,10)
Αβεβαιότητα στο τομέα της εργασίας	3,10 (1,30)
Το διαμορφούμενο πλαίσιο αξιολόγησης των εκπαιδευτικών και του εκπαιδευτικού έργου	2,90 (1,20)
Κατάργηση εκπαιδευτικών αδειών για παρακολούθηση μεταπτυχιακών προγραμμάτων και εκπόνηση διδακτορικής διατριβής	2,80 (1,30)
Μείωση μισθών	2,50 (1,20)
Αύξηση του μαθητικού πληθυσμού	2,30 (1,30)
Αλλαγή σύνθεσης του μαθητικού πληθυσμού	2,20 (1,10)

Πίνακας 7

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της απόδοσης αιτιών σε παράγοντες που έχουν επηρεάσει την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου

Συνοψίζοντας, η ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου φαίνεται να έχει επηρεαστεί αρκετά, καθώς τα παιδιά δεν συμμετέχουν πλέον στις σχολικές εκδρομές και επισκέψεις, ενώ και η επικοινωνία μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών είναι προβληματική. Μεγάλη έμφαση δίνουν στη μείωση των ευκαιριών για την επιμόρφωσή τους, αλλά και στην αβεβαιότητα που νιώθουν οι ίδιοι στον τομέα της εργασίας.

4.4. Τρόποι αντιμετώπισης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν τα παιδιά και προτάσεις από τους Εκπαιδευτικούς

Σε αυτό το μέρος του ερωτηματολογίου οι εκπαιδευτικοί ρωτήθηκαν κατά πόσο κινητοποιούνται για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που έχουν προκύψει στα παιδιά, τη σχολική μονάδα και το εκπαιδευτικό τους έργο. Από τις απαντήσεις τους φαίνεται ότι κάνουν αρκετές δράσεις (Μ.Ο. = 3,10, Τ.Α. = 1,20), αν και όταν ερωτώνται για τις επιμέρους δράσεις δεν συγκεντρώνουν σε καμία υψηλή συχνότητα στις απαντήσεις «Πολύ» και «Πάρα πολύ» (Πίνακας 8). Ειδικότερα, οι ενέργειες που γίνονται αρκετά είναι η μείωση της γραφικής ύλης και των σχολικών ειδών που απαιτούνται από τους μαθητές (Μ.Ο. = 3,40, Τ.Α. = 1,10), προγράμματα συναισθηματικής ενδυνάμωσης των παιδιών (Μ.Ο. = 3,30, Τ.Α. = 1,30), συνεργασία με άλλους φορείς όπως Δήμος, Εκκλησία, κοινωνικά παντοπωλεία κ.ο.κ. (Μ.Ο. = 3,20, Τ.Α. = 1,20) και η αυξημένη επικοινωνία με

το σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων (Μ.Ο. = 3,10, Τ.Α. = 1,30). Αντιθέτως, τα προγράμματα για την υποστήριξη των παιδιών με χαμηλή επίδοση δεν φαίνεται να συμβαίνουν αρκετά συχνά (Μ.Ο. = 2,40, Τ.Α. = 1,20), όπως και η προσωπική μελέτη για την καλύτερη διαχείριση και αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης.

Δράσεις (1=καθόλου.... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Μείωση γραφικής ύλης και υλικών που απαιτούνταν από τους μαθητές και μαθήτριες	3,40 (1,10)
Προγράμματα συναισθηματικής υποστήριξης / ενδυνάμωσης των παιδιών	3,30 (1,30)
Επικοινωνία – συνεργασία άλλους φορείς (Δήμος, Περιφέρεια, Κοινωνικό Παντοπωλείο, Εκκλησία, κ.λπ.)	3,20 (1,20)
Συχνότερη επικοινωνία με το Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων – προσπάθεια κοινής εύρεσης λύσεων / προσπάθεια εύρεσης εργασίας για τους γονείς	3,10 (1,30)
Σε ποιο βαθμό γίνονται ενέργειες αντιμετώπισης (γενική αποτίμηση)	3,10 (1,20)
Αιτήματα χορηγιών	2,60 (1,30)
Επικοινωνία – συνεργασία με άλλα σχολεία	2,60 (1,10)
Υποστηρικτικά εκπαιδευτικά προγράμματα για την αύξηση της επίδοσης	2,40 (1,20)
Συνεργασία με δίκτυα αλληλεγγύης	2,30 (1,30)
Οικονομική στήριξη οικογενειών	2,30 (1,20)
Επιμόρφωση / προσωπική μελέτη για τρόπους αντιμετώπισης της επίπτωσης της κρίσης στην εκπαίδευση	2,20 (1)
Ο εκπαιδευτικός φροντίζει για το κολατσιό των παιδιών της τάξης του	2 (1,20)
Συσσίτιο σε επίπεδο σχολικής μονάδας	1,80 (1,30)
Συμμετοχή σε Ευρωπαϊκά προγράμματα	1.60 (1.10)

Πίνακας 8

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της αξιολόγησης του βαθμού που υιοθετούνται δράσεις αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κρίσης

Σχετικά με τις προτάσεις υποστήριξης που θεωρούν ότι θα διευκόλυναν το έργο τους, οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ότι θα ήταν πολύ βοηθητική η μεγαλύτερη χρηματοδότηση από το Δήμο (Μ.Ο. = 4,20, Τ.Α. = ,90) και η παροχή δωρεάν δημιουργικών δραστηριοτήτων (Μ.Ο. = 4,10, Τ.Α. = ,90). Επίσης, θα ενδιαφέρονταν να παρακολουθήσουν επιμορφωτικά προγράμματα σχετικά με τη διαχείριση των προβλημάτων της κρίσης (Μ.Ο. = 3,90, Τ.Α. = ,90), αλλά και να μοιραστούν τις καλές πρακτικές άλλων συναδέλφων τους (Μ.Ο. = 3,90, Τ.Α. = ,90). Σε γενικές γραμμές, όλες οι προτάσεις υποστήριξης θεωρούν ότι θα ήταν αρκετά έως πολύ βοηθητικές (Πίνακας 9).

Προτάσεις υποστήριξης (1=καθόλου... 5=πάρα πολύ)	Μέσος Όρος (Τυπική Απόκλιση)
Μεγαλύτερη χρηματοδότηση από τον Δήμο	4,20 (.90)
Προτάσεις για δωρεάν Δημιουργικές Δραστηριότητες	4,10 (.90)
Επιμορφωτικά προγράμματα σε θέματα παιδαγωγικά και διαχείρισης των προβλημάτων της κρίσης	3,90 (.90)
Διάχυση καλών πρακτικών	3,90 (.90)
Ύπαρξη ιστοτόπου με πληροφορίες για κοινωνικούς φορείς, δίκτυα, συνεργάτες	3,70 (1)
Δημιουργία ηλεκτρονικών δικτύων επικοινωνίας εκπαιδευτικών	3,30 (1)

Πίνακας 9

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της αξιολόγησης του βαθμού που συγκεκριμένες προτάσεις υποστήριξης θα διευκόλυναν το έργο τους

Συνοψίζοντας, η κινητοποίηση των εκπαιδευτικών φαίνεται να αφορά κυρίως στη μείωση της γραφικής ύλης και των απαιτήσεων σε υλικά που έχουν από τα παιδιά, αλλά και στις προσπάθειες για συχνότερη επικοινωνία με το σύλλογο γονέων και κηδεμόνων και άλλους φορείς. Ακόμη, αποδέχονται σχεδόν όλες τις προτάσεις υποστήριξης του έργου τους ως αρκετά βοηθητικές. Βέβαια, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον τύπο των δράσεων που εφαρμόζουν τα Δημοτικά και τα Νηπιαγωγεία, με τα πρώτα να έχουν πολύ πιο έντονη κινητοποίηση. Διαφορές υπάρχουν και ως προς τις προτάσεις, καθώς τα Νηπιαγωγεία τείνουν να ζητούν περισσότερο την αύξηση της χρηματοδότησης του Δήμου και της παροχής δωρεάν δημιουργικών δραστηριοτήτων για τα νήπια.

5. Συζήτηση

Η παρούσα μελέτη αφορά τον πρώτο στόχο του προγράμματος TOCSIN και ειδικότερα την αποτύπωση των συνεπειών της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής κρίσης σε ευάλωτους πληθυσμούς της πρώιμης σχολικής και προσχολικής ηλικίας, που φοιτούν στα δημόσια νηπιαγωγεία και δημοτικά της χώρας. Η συλλογή των πληροφοριών έγινε από τους διευθυντές και τους προϊστάμενους των σχολικών μονάδων, οι οποίοι απάντησαν το ερωτηματολόγιο με βάση τα όσα γνωρίζουν για τα παιδιά που φοιτούν στο σχολείο τους.

Η ποσοτική αποτύπωση της οικονομικής κρίσης στα παιδιά έδειξε ότι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των περισσότερων από τα 2/3 των εκπαιδευτικών, επλήγη η συμμετοχή των παιδιών σε σχολικές δραστηριότητες, όπως οι εκδρομές και άλλες εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές δράσεις. Οι μισοί περίπου εκπαιδευτικοί ανέφεραν και προβλήματα στη σίτιση και ένδυση/υπόδηση των μαθητών. Σε σχέση με την παρακολούθηση του σχολικού προγράμματος, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (τα 2/3) ανέφεραν ότι δεν υπάρχουν δυσκολίες.

Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν ως ένα βαθμό με προηγούμενες έρευνες. Για παράδειγμα, η έμφαση που δίνουν οι οικογένειες στην κάλυψη των βασικών αναγκών του παιδιού, παραμερίζοντας τις κοινωνικές και δημιουργικές δράσεις που εξασφαλίζουν τη νοητική ανάπτυξη του παιδιού (Ντολιοπούλου, 2015), όπως οι εξωσχολικές δραστηριότητες και η συμμετοχή σε εκδρομές και εκπαιδευτικές επισκέψεις του σχολείου (Γαλανάκη, 2015β· Shafiq, 2010) επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας. Από την άλλη, η επίδραση στην σχολική επίδοση, τα συναισθηματικά προβλήματα, τα έντονα προβλήματα συμπεριφοράς και τα περιστατικά υποσιτισμού των παιδιών (Brooks-Gunn & Duncan, 1997· Γαλανάκη, 2015β· Gounias, Katsis, & Limakoroulou, 2012· Shafiq, 2010) φαίνεται να είναι αρκετά περιορισμένα.

Η σχετική αυτή απόκλιση από τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί που απάντησαν να μην είχαν πλήρη εικόνα της ευρείας γκάμας των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά, καθώς πολλά από αυτά μπορεί να αποκρύπτονται από τις οικογένειές τους, μιας και τα θέματα αυτά συχνά θεωρούνται ως ταμπού στην ελληνική κοινωνία. Για παράδειγμα, μπορεί να υπάρχουν οικογένειες που αποκρύπτουν με οποιοδήποτε τρόπο την οικονομική δυσχέρεια στην οποία έχουν περιέλθει κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ειδικά εάν τα προηγούμενα χρόνια βρίσκονταν σε καλή οικονομική κατάσταση. Άλλωστε, και η επικοινωνία μεταξύ σχολείου και οικογένειας, όπως δηλώνουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, έχει επηρεαστεί αρνητικά. Επομένως, είναι πιθανό οι διευθυντές ή οι προϊστάμενοι των σχολείων να μην είχαν επιπλέον πληροφορίες και λεπτομέρειες από την κατάσταση που βιώνουν τα παιδιά πέρα από το σχολικό πλαίσιο. Έτσι, οι απαντήσεις τους σε μεγάλο βαθμό μπορεί να βασίζονται στα άμεσα παρατηρήσιμα χαρακτηριστικά στοιχεία των παιδιών μέσα στο σχολικό πλαίσιο. Ακόμη, είναι σημαντικό να τονιστεί και το γεγονός ότι η έρευνα επικεντρώθηκε στις αναπαραστάσεις που έχουν οι εκπαιδευτικοί για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, οι οποίες μπορεί να απέχουν περισσότερο ή λιγότερο από την πραγματικότητα. Επομένως, τυχόν ασυμφωνία με τις προηγούμενες έρευνες θα μπορούσε να οφείλεται και σε αυτόν τον παράγοντα. Σε επόμενη έρευνα θα είχε ενδιαφέρον η συγκέντρωση πληροφοριών τόσο από τις οικογένειες, όσο και από τα παιδιά, προκειμένου να γίνει διασταύρωση των διαφορετικών πλευρών και του τρόπου που περιγράφουν τα πιθανά προβλήματα.

Σε σχέση με τους αριθμούς των παιδιών που υφίστανται συγκεκριμένες δυσκολίες μέσα στην οικονομική κρίση, η ανεργία του ενός ή και των δύο γονιών πλήττει τουλάχιστον τη μία στις πέντε οικογένειες. Το 10% των παιδιών, δηλαδή το ένα στα δέκα παιδιά, εκδηλώνει φανερές δυσκολίες να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για το σχολείο, να εμπλακεί σε σχολικές και εξωσχολικές δραστηριότητες που προϋποθέτουν δαπάνες. Τα παιδιά αυτά εκτιμάμε ότι προέρχονται από τους πληθυσμούς που ήδη βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας. Το ποσοστό αυτό μπορεί να φαίνεται μικρότερο σε σχέση με το αντίστοιχο περίπου 36% που υπολογίζεται από την Eurostat (2014), αλλά δεν στηρίζεται σε οικονομικά στοιχεία. Αφορά άμεσα τις συνέπειες που έχει η αυξανόμενη και παρατεταμένη κρίση στον πληθυσμό των παιδιών. Δεν αποτελεί ποσοστό εκτίμησης κινδύνου, αλλά τον πραγματικό κίνδυνο στον οποίο βρίσκονται τα παιδιά που βιώνουν ήδη πραγματικές δυσκολίες. Το ποσοστό 10% είναι πολύ κοντά στο ποσοστό που αναφέρουν οι εκθέσεις της UNICEF (2012, 2014), στις οποίες το αντίστοιχο ποσοστό είχε απουσία πρόσβασης σε τουλάχιστον 3 από τα 14 αγαθά του ειδικά κατασκευασμένου για τον υπολογισμό της φτώχειας δείκτη, τον Child Deprivation Index.

Και από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών φαίνεται ότι οι δυσκολίες εστιάζονται κυρίως γύρω από τις δράσεις σύνδεσης του σχολείου με τη ζωή του παιδιού. Η συμμετοχή σε δραστηριότητες, η παρακολούθηση σχολικών και εξωσχολικών δραστηριοτήτων αποτελεί τη φυσική προέκταση της σύνδεσης της σχολικής ζωής με την ευρύτερη ζωή του παιδιού. Η εντύπωση που μας δίνεται είναι ότι αυτή η διασύνδεση πλήττεται περισσότερο, όπως άλλωστε αναδείχθηκε και από τις απαντήσεις των ίδιων των μαθητών στη μεγάλη έρευνα για λογαριασμό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας από την Κοκκέβη και τους συνεργάτες της (Kokkevi et al., 2014).

Από την άλλη, και οι επιπτώσεις στη λειτουργία της σχολικής μονάδας αξιολογούνται ως σοβαρότερες από τους εκπαιδευτικούς, κυρίως αναφορικά με τα εποπτικά μέσα και τον εξοπλισμό και τη συντήρηση των χώρων. Ενδεχομένως αυτό που κυρίως να αντιπροσωπεύεται σε αυτή την περιοχή των επιπτώσεων είναι οι δυνατότητες των σχολικών μονάδων να εξελιχθούν και να αναβαθμιστούν με εξοπλισμό και τεχνολογίες που θα ανταποκρίνονται στις σύγχρονες απαιτήσεις και προδιαγραφές ενός σύγχρονου περιβάλλοντος μάθησης.

Οι εκπαιδευτικοί, επίσης, αξιολογούν ως πιο σοβαρή την επίπτωση της οικονομικής κρίσης στη συμμετοχή σε δραστηριότητες που προτείνονται από το σχολείο, όπως επισκέψεις σε μουσεία, ολοήμερες εκδρομές και θεατρικές παραστάσεις. Μια άλλη επίπτωση της κρίσης είναι η προβληματική επικοινωνία με τους γονείς, κάτι που ερμηνεύεται από τους εκπαιδευτικούς ως αποτέλεσμα της αδυναμίας των γονιών να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της καθημερινότητας των παιδιών τους. Ωστόσο, παρατηρούμε ότι στο πλαίσιο ανάληψης δράσεων που λαμβάνουν οι σχολικές μονάδες για να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, η συνεργασία με το σύλλογο γονέων και κηδεμόνων έχει γίνει αρκετά πιο στενή. Έτσι, από τις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών φαίνεται να υπάρχει ένα δίπολο πάνω στο οποίο κινούνται οι σχέσεις και η συνεργασία τους με τους γονείς. Σύμφωνα με τον Shafiq (2010), οι γονείς μπορεί να υποτιμούν την εκπαιδευτική διαδικασία ή να συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο, όπου δίνουν μεγαλύτερη έμφαση και ενθαρρύνουν περισσότερο τα παιδιά τους να ακολουθήσουν μία καλή ακαδημαϊκή πορεία, ελπίζοντας ότι θα τα βοηθήσει μελλοντικά να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους. Επομένως, είναι πιθανό οι σχέσεις με τους γονείς που είχαν την τάση να είναι προβληματικές πριν την οικονομική κρίση να επιδεινώθηκαν, ενώ κάποιοι άλλοι γονείς να ανταποκρίθηκαν πιο θερμά στις ανάγκες του σχολείου και των παιδιών τους. Σε σχέση με τις επιπτώσεις στην ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να θεωρούν ως πιο σοβαρό αντίκτυπο τη μείωση των ευκαιριών για επιμόρφωση αλλά και την αβεβαιότητα στον τομέα της εργασίας. Η αβεβαιότητα αυτή στο επάγγελμα του εκπαιδευτικού είναι κάτι που έχει αναδειχθεί και σε άλλες έρευνες (Mouza & Souchamvali, 2016).

Σε σχέση με τους τρόπους που υιοθετούνται για την αντιμετώπιση της κρίσης, η μείωση της γραφικής ύλης και των υλικών που απαιτούνται από τους μαθητές, τα προγράμματα συναισθηματικής υποστήριξης των μαθητών καθώς και η επικοινωνία-συνεργασία με άλλους φορείς, όπως το Δήμο, την Περιφέρεια, την Εκκλησία, αποτελούν τις πιο συχνά επιλεγόμενες στρατηγικές από τα σχολεία για την υποστήριξη του μαθητικού τους πληθυσμού.

Τέλος, η αύξηση της χρηματοδότησης από τους Δήμους, οι διάθεση χωρίς οικονομική επιβάρυνση δημιουργικών δραστηριοτήτων για παιδιά, η επιμόρφωση και η δυνατότητα για ενημέρωση για αντίστοιχες καλές πρακτικές που έχουν εφαρμοστεί

αποτελούν τις πλέον συνιστώμενες προτάσεις υποστήριξης του εκπαιδευτικού έργου μέσα στην περίοδο της κρίσης.

Η παρούσα έρευνα έρχεται να προσθέσει τα δικά της ευρήματα σε αντίστοιχα άλλων ερευνών, οι οποίες, υιοθετώντας μια διαφορετική μεθοδολογία, έχουν επιχειρήσει να αποτυπώσουν τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό πληθυσμό. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα προέρχονται από αστικές κυρίως περιοχές, εκπροσωπώντας τρεις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας, τις δύο μεγαλύτερες της Επικράτειας και μια μικρότερη. Αυτό σημαίνει ότι η εικόνα που έχουμε διαθέσιμη αφορά κυρίως αυτούς τους πληθυσμούς. Επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι καθώς η συμμετοχή ήταν προαιρετική και υπήρξαν και εκδηλώσεις επιφύλαξης από τους εκπαιδευτικούς για το αν οι πληροφορίες του ερωτηματολογίου θα συνδέονταν με κάποιου είδους αξιολόγηση, τα ευρήματα της έρευνας μπορούν να γενικευτούν μόνο σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, των οποίων οι διευθύνσεις θα ήταν δεκτικές στο να διαθέσουν τις πληροφορίες που ζητήσαμε.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάστηκε μια συνολική εικόνα της αποτίμησης της οικονομικής κρίσης από την οπτική των εκπαιδευτικών. Επιλέχθηκε η πρωτοβάθμια εκπαίδευση του δημόσιου σχολείου, λόγω του καθολικού και υποχρεωτικού της χαρακτήρα, και αποτελεί θεωρητικά το χώρο που συναντάμε όλα τα παιδιά, προερχόμενα από όλα τα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, με εξαίρεση τα παιδιά των οποίων οι οικογένειες επιλέγουν την ιδιωτική εκπαίδευση με δική τους επιπλέον οικονομική επιβάρυνση. Εδώ ενδεχομένως να βρίσκεται και ένας σημαντικός περιορισμός της έρευνας, που προκύπτει από την ενδεχόμενη επικράτηση του υποκειμενικού χαρακτήρα της οπτικής των διευθυντών στα δημοτικά και των προϊσταμένων στα νηπιαγωγεία της έρευνας, ειδικά για τις περιπτώσεις όπου δεν ακολουθήθηκε η βασική οδηγία που δόθηκε για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, την προηγηθείσα δηλαδή, επικοινωνία με τους αρμόδιους εκπαιδευτικούς των συγκεκριμένων τάξεων για τις οποίες συγκεντρώνονταν οι πληροφορίες.

Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ένα επόμενο επίπεδο ανάλυσης, όπου τα στοιχεία θα τα βλέπαμε αναλυτικά και συγκριτικά μεταξύ τους, με βάση το Νομό, αλλά και τη βαθμίδα εκπαίδευσης, νηπιαγωγείο και δημοτικό.

Η παρούσα ποσοτική έρευνα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος TOCSIN (Teacher suppOrt Confronting Social INequalities – TOCSIN) «Υποστήριξη των Εκπαιδευτικών στην Αντιμετώπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων» και ανέδειξε τις επιπτώσεις που έχει η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο μέσα από την οπτική των εκπαιδευτικών (διευθυντών και προϊσταμένων) των σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι επιπτώσεις στα παιδιά που αναδείχθηκαν από την έρευνα σχετίζονται με τη στέρηση ευκαιριών για συμμετοχή σε εκπαιδευτικές και μαθησιακές δράσεις (π.χ. φροντιστήρια, εκδρομές, εξωσχολικές δραστηριότητες), αλλά και η στέρηση αγαθών (ρουχισμός για συμμετοχή σε εκδηλώσεις, ποσότητα ή/και ποιότητα φαγητού) που καταγράφηκε σε περιορισμένο μέγεθος του πληθυσμού είναι πιθανό να οδηγήσουν σε μελλοντικές κοινωνικές ανισότητες. Ειδικά τα παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας που βιώνουν τέτοιες συνέπειες έχει φανεί ότι έχουν αυξημένες πιθανότητες να μην ολοκληρώσουν τη φοίτησή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Brooks-Gunn & Duncan, 1997) ή να επηρεαστεί η μελλοντική τους επίδοση και οι γνωστικές λειτουργίες τους (Ντολιοπούλου, 2015). Γίνεται, επομένως, σαφές ότι η μελέτη αυτών των συνεπειών σε σχέση και με τις

κοινωνικές ανισότητες που μπορεί να επιφέρουν στη ζωή των παιδιών δεν μπορούν να διαφανούν σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς έχουν μακροπρόθεσμο ορίζοντα.

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται να μην υπάρχει ένα κοινό σημείο εκκίνησης για όλα τα παιδιά, καθώς αρχίζει να δημιουργείται ένα έλλειμμα για κάποια παιδιά εξαιτίας της οικονομικής δυσχέρειας των οικογενειών τους, δεδομένου ότι δεν έχουν τις ίδιες ευκαιρίες και το ίδιο εύρος μαθησιακών εμπειριών. Για το λόγο αυτό, το πρόγραμμα TOCSIN σχεδιάστηκε με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων που θα συμβάλουν ώστε να προκύψουν δράσεις με πρακτική αξία για τα σχολεία και το μαθητικό πληθυσμό. Η περαιτέρω ανάλυση των αποτελεσμάτων σε συνδυασμό με την ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων των εκπαιδευτικών θα μας δώσει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε περισσότερο τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον ευάλωτο πληθυσμό της προσχολικής και πρωτο-σχολικής ηλικίας. Η κατανόηση αυτή εντός του σχολικού πλαισίου παρέχει και τις δυνατότητες για το σχεδιασμό και την εφαρμογή δράσεων ευαισθητοποίησης, πρόληψης αλλά και αντιμετώπισης.

6. Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Σ. (2012). *Στάσεις και πεποιθήσεις των Κυπρίων εκπαιδευτικών στο θέμα της οικονομικής κρίσης. Μια ποιοτική προσέγγιση*. Στο Ν. Τσαγκαρίδου, Κ. Μαύρου, Σ. Συμεωνίδου, Ε. Φτιάκα, Λ. Συμεού, & Ι. Ηλία (Επιμ.), *Η κρίση και ο ρόλος της παιδαγωγικής: Θεσμοί, αξίες, κοινωνία. Πρακτικά 12^{ου} Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου* (σσ. 454-463). Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου. Ανακτήθηκε από http://www.pek.org.cy/Proceedings_2012/index.html
- Apple, M. W. (Ed.) (2010). *Global crises, social justice, and education*. NY: Routledge.
- Ασκούνη, Ν. (2004). *Κοινωνικές ανισότητες στο σχολείο*. Αθήνα: Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων «Κλειδιά και Αντικλειδιά», ΥΠΕΠΘ & Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε από <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3203/931.pdf>
- Bautier E. (Eds.). (1995). *Travailler en banlieue. La culture de la professionnalité*. Paris: L'Harmattan.
- Brooks-Gunn, J., & Duncan, G. (1997). The effect of poverty on children. *The Future of Children*, 7(2), 55-71.
- Γαλανάκη, Ε. (2015α). *Ψυχοκοινωνική υποστήριξη παιδιών και εφήβων σε συνθήκες οικονομικής κρίσης: Οδηγίες για γονείς*. Αθήνα: ΕΚΠΑ, ΠΤΔΕ, Εργαστήριο Ψυχολογίας.
- Γαλανάκη, Ε. (2015β). *Ψυχοκοινωνική υποστήριξη παιδιών και εφήβων σε συνθήκες οικονομικής κρίσης: Οδηγίες για εκπαιδευτικούς*. Αθήνα: ΕΚΠΑ, ΠΤΔΕ, Εργαστήριο Ψυχολογίας.
- Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF. (2015). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2015*. Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/2015/children-in-greece-2015.pdf>
- ΕΛΣΤΑΤ. (2015). *Εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών*. EI (SILC) / 2015. Ανακτήθηκε από <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2015>

- Eurostat. (2015). *People at risk of poverty or social exclusion*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion
- Ζιωντάκη, Ζ. (2014). *Οι απόψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την οικονομική κρίση: οι επιπτώσεις της συρρίκνωσης των μισθών και των εκπαιδευτικών πόρων στο εκπαιδευτικό έργο σχετικά με τις επιπτώσεις της δημοσιονομικής κρίσης στο εκπαιδευτικό έργο και στην εκπαιδευτική διαδικασία*. (Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής). Ανακτήθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/135826/files/GRI-2015-13768.pdf>
- Zeichner, K., & Liston, D. (1987). Teaching student teachers to reflect. *Harvard Educational Review*, 57, 23-48.
- Zeichner, K., & Liston, D. (1990). *Traditions of reform and reflective teaching in US teacher education*. Michigan: National Centre for Research in Teacher Education, Michigan State University.
- Giotaki, M., & Lenakakis, A. (2016). Theatre pedagogy as an area of negotiating and understanding complex concepts by kindergartners in times of crisis: an intervention-based research study. *Preschool & Primary Education*, 4(2), 323-334. doi:10.12681/ppej.8837
- Gore, J., & Zeichner, K. (1991). Action research and reflective teaching in preservice teacher education: A case study from the United States. *Teaching and Teacher Education*, 7(2), 119-136.
- Gouviás D., Katsis A., & Limakopoulou A. (2012). School achievement and family background in Greece: a new exploration of an omnipresent relationship. *International Studies in Sociology of Education*, 22(2), 125-145.
- KANEP – ΓΣΕΕ. (2012). *Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Όψεις και βασικά μεγέθη της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην προ μνημονίου εποχή*. Ανακτήθηκε από http://blogs.sch.gr/isiglavas/files/2013/04/ELLHNIKO_EKPAIDEYTIKO_SYSTHMA.pdf
- Karkkainen, K. (2010). Summary of the June 2009 education today crisis survey: Initial reflections on the impact of the economic crisis on education. *OECD Education Working Papers No. 43*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kmmsxbws77d-en>
- Kokkevi, A., Stavrou, M., Kanavou, E., & Fotiou, A. (2014). The repercussions of the economic recession in Greece on adolescents and their families. *Innocenti Working Paper No. 2014-07*. Florence: UNICEF Office of Research. Retrieved from https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/07_greek_layout.pdf
- Masten, A. S., & Gewirtz, A. H. (2006). Resilience in development: The importance of early childhood. Centre of Excellence for Early Childhood Development. Retrieved from the University of Minnesota, Digital Conservancy, <http://hdl.handle.net/11299/53904>

- Mouza, A. M., & Souchamvali, D. (2016). Effect of Greece's new reforms and unplanned organizational changes on the stress levels of primary school teachers. *Social Indicators Research*, 128(3), 981–994.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2015). Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 3, 97-125.
- Nores, M., & Barnett, W. S. (2010). Benefits of early childhood interventions across the world: (under) investing in the very young. *Economics of Education Review*, 29(2), 271-282.
- OECD. (2013). What in the impact of the economic crisis on public education spending? *Education Indicators in Focus*, 18, 1-4.
- Peyronie, H. (2000). *Les enseignants, l'école et la division sociale*. Paris: L'Harmattan.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε. (2006). *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Shafiq M. N. (2010). The effect of an economic crisis on educational outcomes: An economic framework and review of the evidence. *Current Issues in Comparative Education*, 12(2), 5-13.
- UNICEF Innocenti Research Centre. (2012). *Measuring Child Poverty: New league tables of child poverty in the world's rich countries*. Innocenti Report Card 10. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre. Retrieved from https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/rc10_eng.pdf
- UNICEF Office of Research (2014). *Children of the Recession: the impact of the economic crisis on child well-being in rich countries*. Innocenti Report Card 12. Florence: UNICEF Office of Research. Retrieved from <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/rc12-eng-web.pdf>